

EDEBİYATTA HOŞGÖRÜ

ALİ ALPARSLAN*

Esas konumuza girmeden önce, tekrara mani olmak için arada bir hoşgörü yerinde kullandığımız Arapça müsâmaha kelimesine bir göz atmak yerinde olacaktır. Bu kelime, cömert olmak anlamına gelen semh kökünden türemiştir. Mütercim Âsım(1755-1880) *Kaamûs* tercümesinde müsâmaha'yı "şiddet ve güçlük gösterecek yerde kolaylık ve yumuşaklık göstermektir" diye tarif ediyor. Kelimenin, yani, hoşgörü (müsâmaha)nün, Fransızca, İngilizcedeki karşılığı da şimdi bizde de kullanılan tolerance tır. Yalnızca İngiliz-cesinde "e" harfinin üstünde aksan işareti yoktur. İsmail Fennî (1855-1946) ise *Lügatçe-i Felsefe* adlı eserinde felsefî manadaki tolerans hakkında şu açıklamayı yapmaktadır: "Tolérance, müsâmaha, tesâhî,¹ tecvîz,² tahammül; hukuk-ı sarîhasına³ îrâs⁴ olunan halel ve zararı men'e muktedir olduğu halde buna, bilâ'itirâz tahammül eden bir kimsenin tarz-ı hareketi."

Görüldüğü gibi hoşgörü -müsâmaha- tolérance, her alanda tahammül, kolaylık, yumuşaklık, cömertlik demektir.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ kolaylık göstermek

² câiz görmek

³ açık, belirli hak

⁴ verme, sebep olma

Gerek dinî, tasavvufî ve gerek lâdini edebiyatımızda, şairlerin din hududunu zorlayıcı şiirler yazmalarında şüphesiz İslâm dininin hoşgörüsünün büyük tesiri olmuştur. Kur'an, bir taraftan insanı bütün za'fıyla kabul ederek, zayıf olduğunu (Nisa, 28), kendine gelen bir zararın giderildiğinde sanki ona hiç uğramamış gibi davrandığını (Yûnus, 12); nankörlüğünü (Hûd, 9); aceleciliğini (İsrâ, 11) anlatırken, engin ve hudutsuz rahmetinin hoşgörüsüyle de onun akıl ve idrakte üstün olduğunu bildirir (Yûnus, 100).

İnsanı zaaflarıyla kabul eden Kur'an, soy sop ve renk vesaire bakımından ayırım yapmaz. Hucûrat sûresinin 13. ayetinde şöyle buyrulur: "Ey insanlar, sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi, birbirinizi tanıyasınız diye kabilelere, sülâlelere ayırdık. Allah nezdinde en şerefliiniz, vazifelerine en çok riayet edeninizdir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir; her şeyden haberdardır." Yine Kur'an'da "Birbirinin kardeşi olan Müslümanların ancak takva ile birbirinden üstün olacağı" anlatılır. Bu mealde bir çok hadis de vardır (bkz. Abdu'raif Munevî'nin *Kunûzu'l-Hakaayık*'ı ve Celâleddin Suyûtî'nin *Câmi'u's-Sagîr*'i).

Hz. Peygamber'in müezzini Riyah oğlu Bilâl-i Habeşî ve Hz. Ali'nin azadlı kölesi Kanber, siyah renkli idiler.

Ayrıca dinî inançlar hususunda da zorlama yoktur. Dinde yalnız teklif vardır. Bunun dışında herhangi bir yola başvurulmaz, cevap menfi de olsa hoş karşılanır. Nitekim İslâm yayılırken Hz. Peygamber'in civar komşu başkanlarına yolladığı davet mektuplarına gelen cevapların hepsi olumlu değildi. İslâm devleti topraklarında yaşayan gayr-i Müslim'lerin dinine karışılmaz, onların kendi hukuklarına sahip olmaları hoş karşılanır. Peygamber'in de, hoşgörüyü ne kadar güzel anladığı hususunda pek çok örnek varsa da sözü uzatmamak için daha ileri gitmek istemiyoruz.

İslâm, kısa zamanda Bizans-Roma, İran ve Hind kültürlerinin yaşadığı ülkelere yayıldıktan sonra, oraların kültürünü, medeniyetini temsil etmeğe başladı. Hatta Musevîlikten meydana gelen felsefî mezhepler ve Hristiyanların mistik görüşleri bile İslâm'ın tetkik sahasına girdi. Ortaçağda Batı dünyası, kilisenin tesiriyle karanlıklar içinde yüzerken Yunan eserleri Arapçaya çevrildi, İslâm dünyasında aydınlık bir çağ başladı. Dinî felsefe yani Kelâm, adını bile Yunancadan alarak gelişti. Tasavvufun da Yunanca'dan bozma olduğu görüşü vardır.

İslâm'ın yaydığı hür düşünce sayesinde gelişen lâdinî felsefedeki görüş genişliği ve fikir hürriyeti çeşitli fikirlerin yayılmasına vesile oldu. Bâtınlık gibi İslâm'a aykırı bir cereyan bile ortaya çıktı. Fakat İslâm, batılı kitap ehline yani Hristiyanlara, Yahudilere, doğuda Zerdüştlerle ve Hind inançlarına müsâmaha gösterdi ve bu çeşit akımlara engel olmadı. Bununla birlikte, Doğu'da olsun Batı'da olsun müsamahaya ma'kûl ve ölçülü bir şekilde bakılmadığı ve uyulmadığı da bir gerçektir. Bu yüzden birçok filozof bilgin, din adamı ve sûfîlerin başından üzücü olaylar geçmiştir. Yalnız şu bir hakikattir ki hoşgörü, Batı'daki kadar İslâm dünyasında zedelenmemiştir. Batı'da, kilisenin öğretilerini gözü kapalı bir şekilde kabul etmemeleri yüzünden ve genellikle muhakeme edilmeksizin bir çok aydın hayatından olmuştur. Bunların hiçbiri de Hristiyan dininin aleyhinde olmamışlardı. Eğer olsalardı uğrayacakları akıbeti biliyorlardı. İlkçağ, Karanlık Ortaçağ, hatta Yeniçağ'daki aydınlardan Anaksagoras (500-428), Sokrates (469-399), Plâton (427-347), Aristo (384-322), Thomas Morus (1478-1535), G. Bruno (1548-1600), Miguel Servetus (1511-1553), Campanella (1568-1639), Galile (1564-1642)nin başına gelenler malûmumuzdur. Akla yeni bir istikamet veren Skolastik'i yıkan Descartes (1596-1650) bile son ilmî keşiflere göre hazırladığı *Le Monde* adlı eserini yayımlamaya korkmuştu. Spinoza (1632-1677) dinî sebepler yüzünden afaroz edilmiş, Fichte de (1762-1814) din meselesine kayıtsız kaldığı için vazifesinden uzaklaştırılmıştı.

Halbuki İslâm dünyasında hemen hemen daima savunma hakkı mahfuz tutulmuştur. Zünnun el-Mısırî (ö. 861) Mısır halkı tarafından zındık (ateist) olmakla itham edilmiş; fakat yaptığı mantıklı savunma sayesinde ölümden kurtulmuştu. Hallâc-ı Mansûr'un (857-922) hali malumdur, Ahmed el-Serahsî (ö.899), siyasî sebepten idam edilmişti. İbn Sînâ da (ö. 1037) az kalsın siyaset yüzünden idam edilecekti. Suhreverdi el-Maktûl (ö. 1191) ise ya itikadî veya siyasî sebepten ölümden kurtulamadığı gibi, Gazzâlî (ö. 1111), Fahreddîn-i Râzî (ö. 1210) ve İbn el-Arabî gibi büyükler de tehlikeler atlatmıştı.

Bütün bu örneklere rağmen Doğu'daki bilgin, filozof ve sûfîlerin başına gelenlerin çoğu ya siyaset ya da dedikodu yüzündendir; bir kısmı da taassup-tan kaynaklanmıştır. Yalnız şu da bir hakikattir ki edebiyat sahasında da bazı

ithamlar olmuşsa da bunlar açıklamalarla atlatılmıştır. Osmanlılar'da üç mühim ölüm olayı vardır. Bunlardan Bedreddin-i Simavî (ö. 1420), sosyalist fikirleri ve devlete isyanı, Seyyid Nesîmî (ö. 1418), İran'da kurulan Hurûfî mezhebine bağlılığı ve Anadolu'da Fazlullâh-ı Hurûfî'nin propagandacısı olması, Nefî de (ö.1635) devlet büyüklerini tenkit etmesi yüzünden öldürülmüşlerdir. Görüldüğü gibi taassubun ve siyasetin hoşgörüsüyle bağdaşmamış olması dikkat çekicidir. Müslümanlar, Emevîlerin son, Abbasiler'in de ilk zamanlarında meydana çıkan din dışı mezheplere hatta İslâm'ı yıkmaya çalışan felsefî hareketlere bile mâni olmadı ve onlara Kelâm bilgisiyle cevap verdi. İslâm dinine karşı olan tenkitlere cevap vermek için kitaplar yazılmasını emreden ilk devlet adamı da Halife Mansur (754-775) ile Halife Mehdî'dir (775-785). İnanç, itikat hakkındaki görüşler, fikirler ve münakaşalar Emevîler devrinde mahdud iken Abbasiler devrinde çoğaldı. Hatta öyle oldu ki Mecûsiler, Yahudiler, İsevîler ve İslâm'a aykırı görüşte olan diğerleri, İslâmî eğitimin yapıldığı mekteplerde Arapça ve İslâmî ilimler tahsil etmeye ve bu vesile ile İslâmîyet'in inanç ve görüşlerini öğrenmeye başladılar. Devletin hoşgörüsü sayesinde herkes her istediğini söylemeye başladı. Harunurreşid'in oğlu Me'mûn (813-833), Salı günleri her fırkanın bilginlerini ziyafete çağırır ve sonra yapılan ilmî toplantıdaki münazaralara herkes katılır, serbestçe fikrini söyler, toplantı gruba kadar sürerdi.

Bir defasında İslâmîyet'in kılıç zoruyla yayıldığı fikrini red için çeşitli millet ve mezheplerin ileri gelenlerini münazaraya çağırın Me'mûn'un toplantıda, Mecûsiler'in önderi Yezdân Baht'a "Müslüman ol" hitabında bulunması, onun ise "Siz zorla kimseyi Müslüman yapamazsınız. Müslüman olmak istemiyorum" cevabına, Halife'nin "Evet doğru" diye karşılık vermesi koca bir imparatorluğun sahibi Me'mûn'un hoşgörüsünü göstermektedir.

Diğer taraftan İslâm filozofları, Hind, İran, Mısır, Yunan ve "Yeni Eflâtunculuk"un fikirlerini İslâmî görüşlerle telif etmeye çalıştılar. VIII. yüzyılda Şîa'nın bir kolu olan İsmâîliler fırkası veya mezhebi ortaya çıktı. Bu mezhep ehli, her dini hoş görmekte, ibadetleri, ahlâk temizliğine bir vasıta saymakta, çeşitli inanç ve telâkkilere müsâmaha ile bakmaktaydı.

Düşünce bakımından diğer mezheplerden ayrılan, başka bir ifadeyle mezhepler üstü bir tefekküre sahip olan Sufiyye mesleği (Mistik Felsefe) ise, kendine has görüşleriyle İslâm cemiyetine renkli bir görünüş getirdi.

Dinde, dinî anlayışta katı düşünen şeriatçılar Kelâm ilmîne ve felsefeye olduğu gibi tasavvufa da karşı çıktılar. Fakat sûfiler, aşkı, musikiyi, raksı yasak eden şeriata karşı te'vil yolunu tutarak bunlara ayrı manalar verdiler. Kadının örtünmesini gevşettiler. Hatta bazıları yani bâtinî inançları temsil edenler, içkiyi, kadını, musikiyi rakslı ihvan meclislerine soktular. İnsanlar arasında fark bulunmadığı noktasından hareketle ve büyük bir hoşgörülle dinlerin üstüne çıktılar. Böylece İslâm dünyası, ulûhiyet davası müstesna, birbirine musâmaha ile bakan Ekberiyeye ve Rıfâî tarikatları, gezginci dervişlerden Kalenderîler, Câmiler, Haydarîler, Edhemîler, Rum Abdalları ve Fütüvvet erbabı gibi çeşitli inanç ve tefekkür topluluklarıyla doldu. Dinin müsâmahası, kendine konu arayan ister lâdinî, ister dinî, ister tasavvufî edebiyatta olsun önce İran edebiyatında işledikten sonra XIII. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında da şairlerin baş tacı oldu. İran'ın İslâm öncesi zengin kültürünün de bunda etkileri dikkat çekicidir.

XIII. yüzyılda Selçuk sultanlarının da şairlere, bilginlere ve mutasavvıflara karşı büyük bir hoşgörü ile davrandıklarını biliyoruz. Bu çağda, Mogol istilası yüzünden yurtlarını terkedip gelen Evhadü'd-Dîn-i Kirmânî (ö. 1237), Necmu'd-Dîn-Dâye (ö. 1253), Hacı Bektaş-ı Velî (ö. 1271), Muhyi'd-Dîn-i Arabî'nin üvey oğlu Sadru'd-Dîn-i Konevî (ö. 1274) ve Fahru'd-Dîn-i Irâkî (ö. 1289) gibi bilgin ve sûfilerin de hoşgörü üzerinde geniş tesirleri oldu.

Lâdinî edebiyat müntesipleri yani dîvan edebiyatı şairleri din dışı benzetmeler yanında, dinî kelimeler ve mefhumlarla sevgili, sevgilinin güzellik unsurlarıyla da dinî mefhum ve kelimeler arasında münasebet kurarak hem edebiyatın konusunu genişlettiler, hem de aşk ve sevgili hakkında renkli bir dünya yarattılar. Bu sistemi bu telâkkiler âlemini kurarken teşbih ve mecaz sanatını ve te'vil yolunu seçtiler. Şeriatçılar meselâ sevgilinin yüzünün âyet veya Ka'be olarak düşünülmesine hoş bakmamakla beraber bilhassa te'vil gibi bir izah dolayısıyla bu benzetmelere ses çıkarmadılar. Bu anlayışın neticesi olarak meselâ lâ'l denince dudak; serv sözünden de sevgilinin boyu anlaşılır olduğu gibi, bu hudutların dışına çıkılarak yüz, Kur'an, âyet, Kâ'be ve cennet'e kaş, hilâl-i ıyd, kible, mihrab ve mescid'e benzetildi. Bir taraftan Ahmet Paşa (ö. 1497), dine aykırı görünen

Çeşmüm kaşuna secde kılur dil yanaguna
Bir dîn içinde niçin ola kıblegâh iki

beytini söylerken Nâilî (ö. 1666),

Palâspâre-i rindî be-dûş kâse be-kef
Zekât-ı mey verilür bir diyâredek gideriz

diyerek mey'in zekâtını düşünebildi. Onun gayesi ve emeli bir işi sonuna kadar takip etmek, neticeye ulaştırmaktı. Bu yüzden de "şarabın zekâtının verileceği bir yer bile olsa oraya dahi gitmekten geri kalmayız" derken; Nev'îzâde Atâyî, şarap meclisini, şarabı, sâkiyi konu edinen "*Sâkinâme*" adlı eserinde

O mînâ-yı ahdar salar bezme nûr
Bu Vâdî-i Eymen'dür ol Nahl-i Tûr

Surâhî midür bu ya mikyâs-ı Nîl
Ya Cennet'te fevvâre-i selsebîl

beyitleriyle "o yeşil şişedeki şarabın meclise nur yaydığını ve bu meclisin adeta Eymen Vâdî'si, şişenin ise Tur Ağacı olduğunu" çekinmeden ifade edebilmişti. Vâdî-i Eymen, Hz. Musa'ya tecellinin vuku bulduğu yer, Nahl-i Tûr ise, o vadideki ağaçtır ki, Tanrı o ağacın üzerinde nûr şeklinde tecelli etmiştir. İkinci mısradaki yine dinî bir unsur, dinin yasakladığı içki ile çekinmeden karşı karşıya gelebiliyor. Burada da şair, "içinde şarap olan sürahinin hakikaten sürahi mi yoksa Nîl nehrinin taşma derecesini gösteren su terazisi mi yahut Cennet'teki selsebilin bir fıskıyesi mi" olduğunu sorabiliyor.

Diğer taraftan devrin ünlü şairi Şeyhülislâm Yahyâ da (ö. 1643),
Mescidte riya-pîşeler etsin ko riyyâyı
Meyhaneye gel kim ne riya var ne mürâî

Sun sagârı sâkî bana mestane disünler
Uslanmadı gitti gör o dîvâne disünler

gibi beyitler söyleyebiliyordu. Bir din adamının bunu yazabilmesi doğrusu büyük cesaretti. Nitekim bu çeşit beyitleri yüzünden kınanmayan şairler de yok değildi. Meselâ yukardaki beyti yüzünden câmide bir vaiz, "bu beyti söyleyen kişi bugün şeyhülislâmlık makamında bulunuyor" diyerek Yahyâ Efendi'yi tenkide ve tekfire kalkışması üzerine cemaat arasında anlayışlı bir kişinin, manzumenin tasavvufî medlûlünü izah etmesi hadisenin büyümesini önlemişti.

Buna benzer bir hadise de şair Bâkî'nin (1526-1600) başına gelmişti. Kendisini çekemeyen rakipleri

Meyhaneler Beytü'l-harem pîr-i mugan şeyhü'l-harem

ve

Seni Yûsufî güzellikte sorarlarsa bana
Yusuf'ı görmedüm amma seni ra'na bilürin

sözlerini vesile ittihaz ederek kendisini tekfire çalışmışlardı. Fakat hemen söyleyelim ki bunlar münferit olaylardı. Divan şairleri bu tip sözleri, daha doğrusu şiirleri yüzyıllar boyu terennüm edip gittiler. Hele Fuzulî'nin

Gönül tâ var elinde câm-ı mey tesbih'e el urma
Namaz ehlîne uyma anlarunla turna oturma

beytiyle başlayan, sofuları ve iki yüzlüleri yeren, fakat dine de aykırı olan gazeli şüphesiz igmaz-ı ayn'a uğramış olsa gerektir.

Sûfî şairlere gelince onlar da açıkca ulûhiyet iddiaları müstesna "ilâhî aşk" nazariyesinin ve bu nazariyedeki "telvîn" in makûl karşılanmasıyla fikirlerini serbestçe söylemekte beis görmediler. Telvin, tasavvufta renklilik ve halden hale giriş makamıdır. Sûfî, bu makamda kâh varlıktan bahseder, kâh yolluktan, kâh şeriat kaydından çıkar, kâh softa kesilir. Sûfî şairlerin değişik ve şaşırtıcı mânâdaki şiirlerinin sebebi bundan dolayıdır.

Özetle, dîvân edebiyatı şairleri gibi sûfî şairler veya sûfiyane şiir yazarlar da kendilerine has terimlerini (yani mazmunlarını) sistemleştirdiler ve meselâ mahbûb ve ma'sûk'u Tanrı, âşık'ı Tanrı'nın celâl ve cemâl sıfatlarına kapılan kişi, meyhane'yi tecelliler âlemi, şarab'ı ilâhî aşk, sâkî'yi şeyh anlamalarında kullandıkları gibi teşbih, mecaz, te'vil ve telvîn'in müsâmahası içinde şeriatın hudutlarını bile aştılar. Yunus'un

Dîn u millet sorar isen âşıklara din ne hacet
Âşık kişi harab olur âşık bilmez dîn diyânet

Cennet cennet dedikleri bir kaç köle bir kaç hûrf
İsteyene ver sen anı bana seni gerek seni

sözleriyle, meşhur münacatındaki

Ya ilâhî ger sual etsen sana
Bu durur anda cevabım uş sana

Kıl gibi köprüden âdem mi geçer
Ya düşer ya dayanır yahud uçar

Kulların köprü yaparlar hayr için
Hayrı budur kim geçerler seyr için

Geçmedi mi intikamın öldürüp
Çürüdüp gözüme toprak doldurup

beyitleri her halde kendisinden önce söylenmemiş olsa gerektir.

Yunus'tan sonra Alevî-Bektaşî şairleri, dinî inançları daha alaylı bir şekilde söyleyip durmuşlardır. Ölüm ve doğum tarihi bilinmeyen Behlûl adlı Bektaşî şairi Yunus'a uyarak

Bakkal mısın teraziyi neylersin
İşin gücün yoktur gönül eğlersin

Kulun günahını tartıp neylersin
Geçiver suçundan bundan neylersin

Öte yandan XIX. asır Bektaşî şairlerinden Kemâl, şu gazeli, insanı hayretler içinde bırakmaktadır:

Ben şehîd-i bâdeyim dostlar demem yâd eyleyin
Türbemi meyhâne enkâzıyla bünyad eyleyin

Gasl olunmaz mâ ile gerçi şehidân-ı gazâ
Meyle yuyun siz beni bir mezheb icâd eyleyin

Kabrime kandil için bir köhne sagar vakfedin
Şû'le-i nâr-ı arakla ruhumu şâd eyleyin

Türbedâr olsun bana bir pîr-i mey-hôr u garîb
Nezr-i serhoşân ile ol pîre imdâd eyleyin

Neyle meyle bir alay mahbûb ile her dem gelin
Bezm-i Cem âyinini kabrimde mu'tâd eyleyin

Yâdgâr olsun bu nazmım evliyâ-yı sâgara
Per açıp gitti Kemâl ardınca feryâd eyleyin

Hele Hurîfî şâirleri, hoşgörü hudutlarını ihlâl edercesine ileri gittiler. Gerçi güzel bir Hurûfî edebiyatı ortaya koydular ama inançlarını, harfler esasına dayandıran bâtil ve Bâtînî esaslar ve te'vil üzerine kurarak, insanı Allah kabul ettiler ve Âdem'in yani insanın yüzünde kendi şekil ve suretinde vücûd bulduğunu ileri sürdüler. Anadolu'da Hurûflik'in yayılmasında büyük rol oynayan Seyyid Nesîmî (ö. 1418) nin aşağıdaki beyitleri, dinî bir mes'ûliyetin ağırlığını hissetmeden nasıl söyleyebildiği, doğrusu çok düşündürücüdür:

Bulmuşsam Hakk'ı "Ene'l-Hak" söyleyem
Hak menem Hak mendedür Hak söyleyem

Gel berü söyle mana kimdür senün nutkundaki
Söyleyen söyletdüren hem işidir hem aradan

Sana kimdür diyen kim Hak degülsün
Seni Hak bilmeyen Hak'dan cüdâdur

İnsanı Tanrı telâkki eden Hurûfîler ayrıca onun uzuvlarını da Tanrı'nın tecelli ettiği yer olarak görürler. Fazlullah ve Nesîmî, Peygamber'in Mi'rac'da Allah'ı genç ve güzel bir oğlan suretinde gördüğünü ileri sürer (bk. Fazlullah-ı Hurûfî, Câvidannâme). Hurûfî şâirleri, Tanrı'nın insan azalarında tecelli ettiği hususundaki görüşü genellikle sevgili'nin vücudunda müşahede ederler. Nesîmî diyor ki:

Seraser nûr-ı mutlakdur vucûdun
Ne mâhiyetsün iy zât-ı mutahhar

Gördi Nesîmî yüzini maşûkanun bugün
Hakk'ı gören bilür ki ne dîdâra düşmişem

Bu misallerde görüldüğü gibi insanın Allah olduğu düşünülünce meselâ sevgili'nin yüzü Şems, Duha, Tâhâ, Yâsin, İsrâ ve Feth sureleri olabiliyor. Kısaca yüz Kur'an'dır. Namaz, oruç ve hac'tan maksat ta insan'ı anlamaktır. Nesîmî bu anlayışta ısrar etmiştir. Aşağıdaki beyitler ile başlayan ünlü *Mesnevi'si* bu inancın açık bir ifadesidir:

Derya-yı muhîd cuşâ geldi
Kevn ile mekân hurûşa geldi

Sırr-ı ezel oldu âşikârâ
Âşık nice eylesün mudârâ

Sonuç olarak şunu söyleyelim ki gerek Dîvân Edebiyatı şairleri gerek Tasavvuf Felsefesi'ni terennüm edenler, mensup oldukları ekolün görüşlerine bağlı kalmak suretiyle ideal sevgilileri uğruna her türlü tenkit ve kınanmayı göze alarak söz söylemeye ve onu en ideal bir şekilde anlatmaya çalışmışlar, fakat ara-sıra, edebiyat ve tasavvuf'un iç yapısını ve inceliklerini bilmeyenler tarafından tekfire kadar giden tenkitlere uğramışlar ve bilhassa sûfî şairlerin bazıları az da olsa tehlikeli olaylara maruz kalmışlardır. Neyse ki İslâm ve Osmanlı tarihinde din hudutlarına yaklaşan veya onu zorlayan yazar ve şairler azdır. Aynı zamanda bunların eserlerini hoşgörü hudutları içinde anlayanlar da çoğunluktadır. Şüphe yok ki tasavvuf'ta telvin ve kendinden geçmenin verdiği sekr (manevî sarhoşluk) halinin bulunduğunu ve sûfî'nin bu durumda bir şey bilmediğini ve görülen her şeyin varlığının Tanrı'dan geldiğini sezmeyle var olanı, O'nda gördüğünü, Mansur'un, sekr halini sahv (kendine gelme) halinden ayırdedemeyecek kadar gaşy halinde ne söylediğinin farkında olmadığını bilenler de yok değildi ve onu mazûr görenler de bunlardı. Bununla beraber din'den bir şey çıkarmak veya ona bir şeyler ilâve etmek isteyen ve hoşgörüden uzak, kaba softa'nın gayretini de unutmamak lâzımdır.

Bütün bu açıklamalarımıza rağmen Edebiyat ve Tasavvuf gibi mahdud çevrelerde kalan görüşler, müsâmanın anlayış hudutları içinde topluma bir zarar vermemişlerse de insan ve topluma yanlış ve bölücü anlayışı telkin eden inançları hoşgörü'nün sınırları içine sokmanın mümkün olmadığı da meydandadır. Yani hoşgörü'nün nereye kadar olacağı bilinmelidir.

